

Engelen, duivels en de koninginnenpage

Een van de meest indrukwekkende vlindersoorten die in Nederland voorkomen, is de koninginnenpage. Deze vlinder was zestiende-eeuwse kunstenaars ook niet ontgaan.

Tekst:
Alec van Rijsewijk

Waarschijnlijk zijn de eerste koninginnenpages in de schilderkunst van de Nederlanden te vinden in het oeuvre van de invloedrijke Antwerpse schilder Jan Sanders van Hemessen, met als vroegste voorbeeld het *Rockox-triptiek* uit circa 1537-1539. Het middenpaneel van het drieluik toont het Laatste Oordeel: Christus zetelt omringd door zijn apostelen in de hemel en onder hem vliegt een zestal engelen met de passiewerktuigen in hun handen. De meeste van hen hebben de traditionele gevederde engelvleugels, maar twee van hen hebben ongebruikelijke insectenvleugels. Een van deze engelen draagt spijkers en het *sudarium* (zweetdoek) van Sint-Veronica, en heeft de vleugels van een kleine vos. Een tweede engel draagt een bazuin bij zich en heeft de vleugels van een koninginnenpage (figuur 1). Waarom hebben deze engelen vlindervleugels in plaats van vogelvleugels? Waarschijnlijk omdat vlinders sinds de klassieke oudheid gebruikt werden als symbool van de ziel en de wederopstanding. Bovendien staan de goede engelen met hun mooie vlindervleugels nog meer in contrast met de lelijke en slechte duivels.

Ijdelheid en vergankelijkheid

Van Hemessen gebruikte de vleugels van een koninginnenpage ook in een minder positieve context. Op het schilderij *Vanitas* uit circa 1535-1540 gaf hij de personificatie van de ijdelheid dezelfde vleugels. Dit werk toont een engel met een androgyn gezicht, blonde krullen en de vleugels van een koninginnen-

Figuur 1. Detail van het middenpaneel van het *Rockox-triptiek*, Jan Sanders van Hemessen, ca. 1536, Jacobskerk, Antwerpen.

page (figuur 2). De engel houdt met zijn linkerhand een spiegel vast, waar hij met zijn rechterhand naar wijst. Op de rand van de spiegel staat *Ecce rapinam rerum omnium* ("Zie wat alles wegrooft"). In de spiegel is een schedel te zien met daarachter een vensterbank waar een stapel goudstukken op ligt. Aan de linkerarm van de engel hangt een banderol waar in het Latijn "Zie het einde van kracht, schoonheid en rijkdom" op te lezen is. De stapel goudstukken op de achtergrond doet vermoeden dat het schilderij besteld was door een rijke bankier of handelaar. De schedel en de omringende tekst moesten de toeschouwer eraan herinneren dat alle aardse zaken vergankelijk zijn en dat het zielenheil veel belangrijker is. De vlindervleugels worden vaak geïnterpreteerd als verwijzing naar het eeuwige leven, maar misschien had Van Hemessen een ander doel voor ogen. Vlinders moeten met hun vleugels gespreid zonnebaden om hun lichaamstemperatuur op peil te houden. Het lijkt net alsof zij hun mooie vleugels vol trots en op een verleidelijke manier aan de wereld tentoonstellen. Hierdoor werden de insecten gezien als symbolen van hoogmoed en losbandigheid. De Engelse natuurwetenschapper Thomas Moffett (1553-1604) bracht vlinders ook in verband met hoogmoed. Moffet schreef in zijn *Insectorum sive Minimorum Animalium Theatrum* (postuum uitgegeven in 1634) dat God vlinders gecreëerd had om de mensheid te waarschuwen nederig te blijven: "But yet O man if thou shouldest exceed all men, thou canst not equal a Butterfly. [...] God that is best and greatest of all, made the butterfly to pull down thy pride." Waarschijnlijk zijn de prachtige vleugels van de koninginnenpage op *Vanitas* niet bedoeld als verwijzing naar het eeuwige leven, maar als vanitassymbool: als verwijzing naar de vergankelijkheid van schoonheid.

Verleiding en wellust

Wellicht de meest opmerkelijke koninginnenpage in de zestiende-eeuwse schilderkunst is te vinden op *De val van de opstandige engelen* van Pieter Bruegel de Oude. Op het enorme paneel uit 1562

toonde Bruegel op ingenieuze wijze de eeuwige strijd tussen het goed en het kwaad. Het hemelse leger, aangevoerd door Sint-Michaël in een gouden harnas, neemt het op tegen de zevenkoppige draak van de Apocalyps en een horde groteske gevallen engelen. Een van deze vreemde wezens heeft het hoofd van een engel, een aardbei als lichaam, een staart waar een bloem uit groeit en de vleugels van een koninginnenpage (figuur 3). In zijn *Naturalis historia* noemt de Romeinse natuurwetenschapper Plinius de Oudere de aardbeienplant de “unedo” (van *unum* “een” en *edo* “eten”) omdat deze waardeloos geacht werd en men daarom niet meer dan een van deze vruchten zou eten. Aardbeien werden daarom gebruikt als metafoor voor tijdelijk genot en het onbevredigende karakter van lust. In de Bijbel wordt fruit ook meermaals verbonden aan zondigheid. Zij die niet leefden naar de wetten van God zouden “eten van de vrucht van hun weg, en zich verzadigen met hun raadslagen” (Spreuken 1:31). De bloemenstaart zou ook kunnen verwijzen naar de zonde wellust. Het plukken van bloemen, en het geven en ontvangen van bloemenkransen zijn veelvoorkomende metaforen in de minnezang, die bijna altijd naar het ontmaagden van een vrouw verwijzen. De prachtige vleugels van de koninginnenpage hebben in deze context niets met het eeuwige leven te maken, maar symboliseren verleiding.

Met de mooie blonde krullen en de vleugels van een koninginnenpage doet de gevallen engel van Bruegel denken aan de engelen van Van Hemessen. Waarschijnlijk was Bruegel bekend met het werk van Van Hemessen en citeerde hij het op *De val van de opstandige engelen*. Met haar prachtige vleugels, zachte blonde engelenhaar, de zoete aardbei als lichaam en de geurige gefantaseerde bloem aan het einde van haar staart, staat deze gevallen engel in groot contrast met de groteske duivels om haar heen, maar misschien is zo’n verleidelijke duivel juist nog gevaarlijker dan een afstotelijk monster!

Literatuur

Barrett, C. “Butterflies and moths. Volatile Creatures and Elaborate Work” in: Botelho, K. en J. Campana, Lesser Living Creatures of the Renaissance: Volume 1, Insects (Penn State University Press 2023) pp. 143-154.

Carvalho, Alcimar do Lago, (2010) “Butterflies at the Mouth of Hell: traces of biology of two species of Nymphalidae

Figuur 2. *Vanitas*, Jan Sanders van Hemessen, ca. 1535-1540, Palais des Beaux Arts de Lille, Lille.

Figuur 3. Detail van *De val van de opstandige engelen*, Pieter Bruegel, 1562, KMSKB, Brussel.

(Lepidoptera) in European paintings of the fifteenth century”, *Filosofia e História da Biologia*, vol 5, n. 2: pp. 177-193.

Meganck, T.L. *Val van de opstandige engelen*. Kunst, kennis en politiek aan de vooravond van de Nederlandse Opstand. (Brussel 2019).

Redactie Palais des Beaux Arts de Lille, “*Vanitas*” <Vanitas / Schilderijen 16e – 20e eeuw / Meesterwerken / Collecties - Palais des Beaux Arts de Lille> [Geraadpleegd op 3/9/2025].

Starkey, K. *Neidhart Selected Songs from the Riedegg Manuscript* (Medieval Institute Publications, Western Michigan University, 2016). ●